

Oriško, Štefan

**K počiatkom stredovekého meštianskeho domu na Spiši
(jednopriestorový kamenný dom)**

Archaeologia historica. 2004, vol. 29, iss. [1], pp. 267-281

ISBN 80-7275-049-6

ISSN 0231-5823

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140578>

Access Date: 02. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

K počiatkom stredovekého meštianskeho domu na Spiši

(Jednopriestorový kamenný dom)

ŠTEFAN ORIŠKO

Stredoveká meštianska architektúra na Spiši nie je v súčasnosti dominantnou témou výskumov súvisiacich s pamiatkovou starostlivosťou. Ucelenejšie skúmania dnes absentujú – dnešok skôr charakterizujú čiastkové a viac-menej náhodné zistenia pri dosť živelné prebiehajúcich obnovách domov.

Dôležitým obdobím výskumu boli však neskoré 1970-te a osemdesiate roky, kedy sa začalo uvažovať o komplexných obnovách mestských jadier. Vtedy sa na rozlične zameraných výskumoch podieľalo viacero skupín, či už z vtedajšieho Pamiatkového ústavu, pražského SÚRPMO a bratislavského Projektového ústavu kultúry. Iba málo výsledkov týchto výskumov bolo aj publikovaných: zmienky o nálezoch sa objavili jednak v umeleckohistorických monografiách spišských miest (Ľ. Hromadová, B. Puškárová, I. Puškár), v kratších zhrňujúcich správach (Muk 1982) alebo v hláseniach o výskumoch jednotlivých domov v časopise Pamiatky a príroda, kde vo veľmi stručnej forme pracovníci Projektového ústavu kultúry informovali o stavebnom vývine skúmaných meštianskych architektúr. Časť takýchto textov bola uverejnená aj v Informačnom bulletinu Projektového ústavu kultúry, ktorý aj vo svojej dobe mal dosť malú publicitu a dnes patrí k ťažko dostupným.

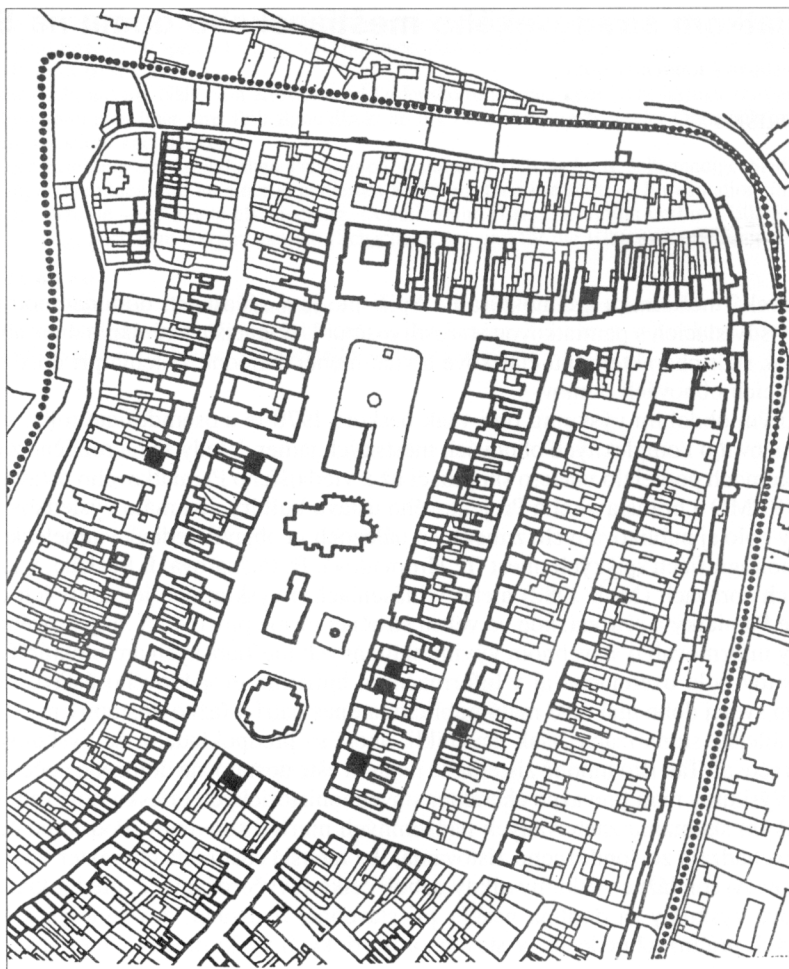
Rozsiahlejšie sumarizácie však nevznikli: akosi sa predpokladalo, že výskumy budú ďalej pokračovať. Tak isto mnohé zistenia sa nejavili ešte dostatočne doložené početnejšími nálezmi. Výskumy mali prevažne charakter stavebnohistorických prieskumov, venovali sa predovšetkým skúmaniu zachovaných nadzemných murív i suterénov. Podstatná časť výskumov vychádzala zo sondážneho zisťovania, iba menšia časť mala charakter vizuálnych prieskumov. Aj sondážne výskumy nikdy neboli celkom vyčerpávajúce; predpokladalo sa, že čiastkové výskumy sa doplnia neskôr pri stavebnej realizácii, zvyčajne však k tomu (z rozličných príčin) už nedošlo. V stavebnohistorických výskumoch takmer absentovala spolupráca s archeológiou.

Na druhej strane v samotnej archeológii v rovnakom čase sa postupovalo snáď systematickejšie – vedľa publikovania početných krátkych informácií o lokalitách najmä záchraných i zisťovacích výskumov sa pristúpilo aj k štúdiám, zhrňujúcim poznatky z dejín stredovekého osídlenia Spiša. V nich zaslúženú pozornosť dostala aj typológia obytných stavieb vo vzťahu k utváraníu urbanizmu (napr. v súvislosti so stredovekou Levočou – Javorský 1991) a tiež vývinové formy domu v dedinskom prostredí (Čaplovič–Javorský 1990).

Pamiatkárске (stavebnohistorické) výskumy meštianskej architektúry Spiša priniesli množstvo nových zistení, ktoré (hoci nie sú celkom objasnené) si zasluhujú návrat. Predovšetkým aj preto, lebo začali korigovať viaceré predstavy o stredovekej podobe miest Spiša i o vývinovom procese v dispozíciách domov. Začali predovšetkým narúšať mýtus o jednotných drevených počiatkoch meštianskej zástavby, podobne tiež úvahy o preberaní hotových dispozičných typov, najmä v období neskej gotiky. Po istom odstupe je žiadúce konfrontovať umeleckohistorické zistenia s poznatkami iných disciplín, najmä stredovekej archeológie.

Ukazuje sa, že murovaná meštianska architektúra sprevádzala už počiatky stredovekého Spiša, podobne tiež, že neskorogotické formy – ako je mázhausový a prejazdový pôdorys – predchádzali miestne typy zástavby.

Jedným z takýchto primárnych stavebných typov sú jednopriestorové viacpodlažné domy,

Obr. 1. Levoča, situácia mestského jadra s vyznačením názovov jednopriestorových domov.

o ktorých sa stručne zmieňujú viacerí autori. V mestských pamiatkových monografiách (o Kežmarku, Spišskej Sobote či Levoči) sa spomínajú ako vežové domy, bez možnosti určiť čas ich vzniku a ich existencia sa skôr predpokladá v zástavbe, než sa konkrétnejšie dokladá (napr. Puškárová–Puškár 1977, 15). Ako vežovité domy ich pripomína F. Javorský v súvisi s levočským námestím, kde boli zistené pamiatkárskymi i archeologickými výskumami (Javorský 1991, 94). J. Muk ich nazýva iba izolovanými objektami na parcelách a uvádza v Spišskej Sobote i Kežmarku (Muk 1982, 476 an.). Predpokladá, že mohli mať funkciu sýpok pred vznikom prejazdových dispozícií. S odvolaním na početné architektonické výskumy spomína jednopriestorové domy v Levoči aj N. Urbanová v rámci prehľadu gotického urbanizmu (Urbanová 2003, 83 an.).

Napriek pomerne veľkej frekvencii v literatúre jednopriestorové domy doteraz neboli podrobnejšie publikované ani presnejšie charakterizované.

Napriek tomu, že vždy ide jednoduchý pôdorysný útvar, ukazuje sa, že mal viacero pôdob a vyskytuje sa v rozličných súvislostiach.

Jednou z jeho foriem je typ, ktorý zastupuje fragment v dome č. 25 na námestí v Levoči

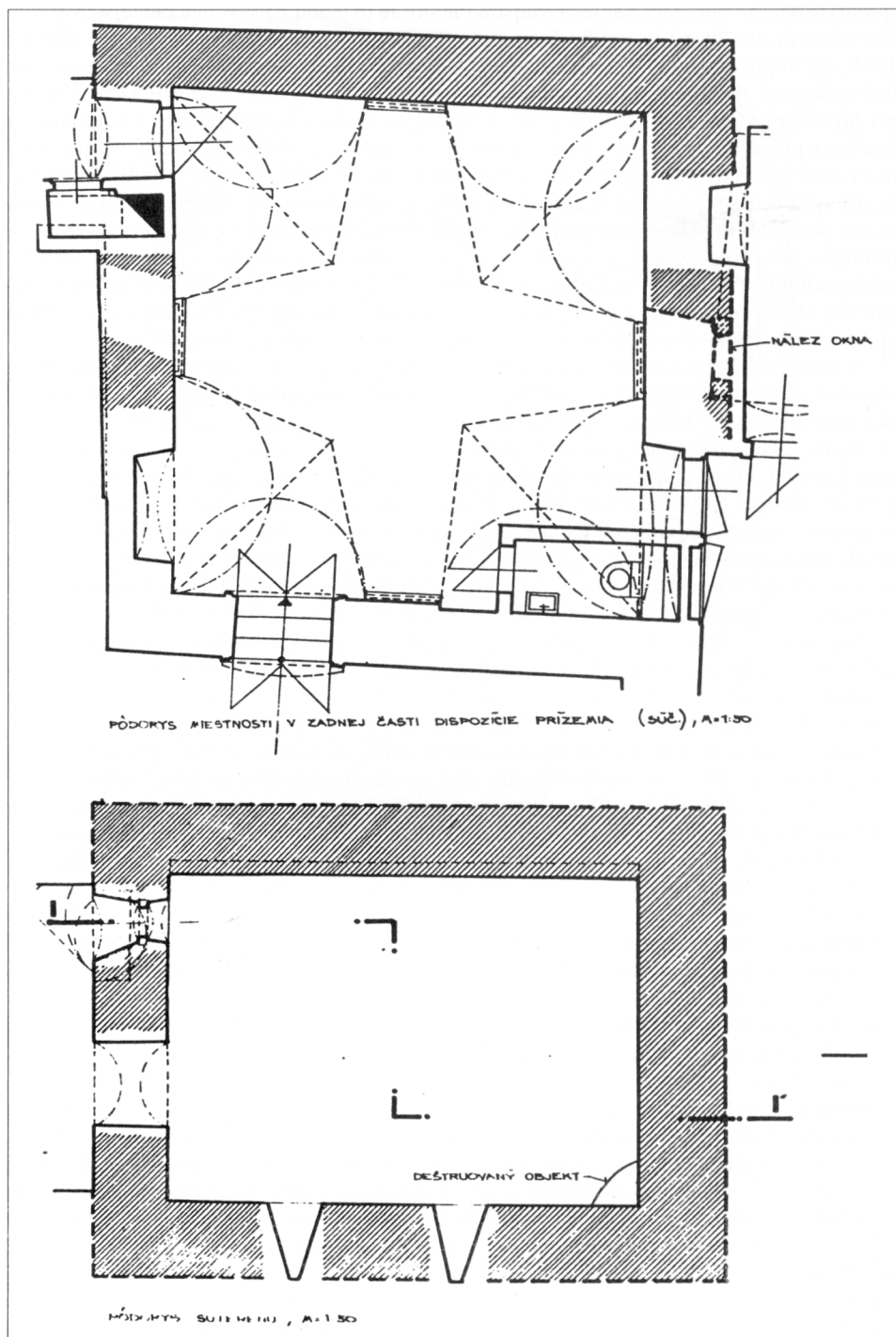
(predtým Mierovom, dnes námestí Majstra Pavla). Je to jeden z prvých ucelenejších dokladov tohto druhu, ktorý sa svojho času zistil (Oriško 1978) a stručne i publikoval (Oriško 1985, 22; Súpis 1990, 24). Pri výskume tu v zadnej časti zachovanej prejazdovej dispozície bol vyčlenený zlomok objektu obdĺžnikového tvaru (s vonkajšími rozmermi 600×750 cm, pri hrúbke murív cca 90 cm). Najkompletnejšie sa zachovali jeho murivá v suteréne, na dnešnom prízemí k nemu patrí trojica pôvodných nároží s príslušnými značne narušenými murivami. Zo šírkových murív sa zachovali iba fragmenty, dĺžkové murivo bolo deštruované pri vytvorení prejazdu, kedy zmenili dispozíciu zástavby na parcele. Stav jeho zachovania na poschodí nebolo možné sondážne overiť. Dom sa nachádzal v ľavej časti pozemku, približne 13 m od pôvodnej uličnej čiary (t. j. od od uličnej fronty pred vytvorením arkádových podlubí). Bol zrejme jedinou murovanou súčasťou zástavby na hlbkovo orientovanej parcele, ktorá prechádzala z námestia do okružnej ulice (dnes Hviezdoslavova ulica). Dom mal kamenné lomové murivá kladené v pomerne pravidelnom riadkovaní.

V suteréne sa k jednopriestorovému domu viažu kapsy po zrušenom trámovom strope a zvyšok murovaného objektu kužeľového tvaru, ktorý podľa analógií možno interpretovať ako pôvodné kútové komínové teleso, naznačujúce obytný charakter priestoru.

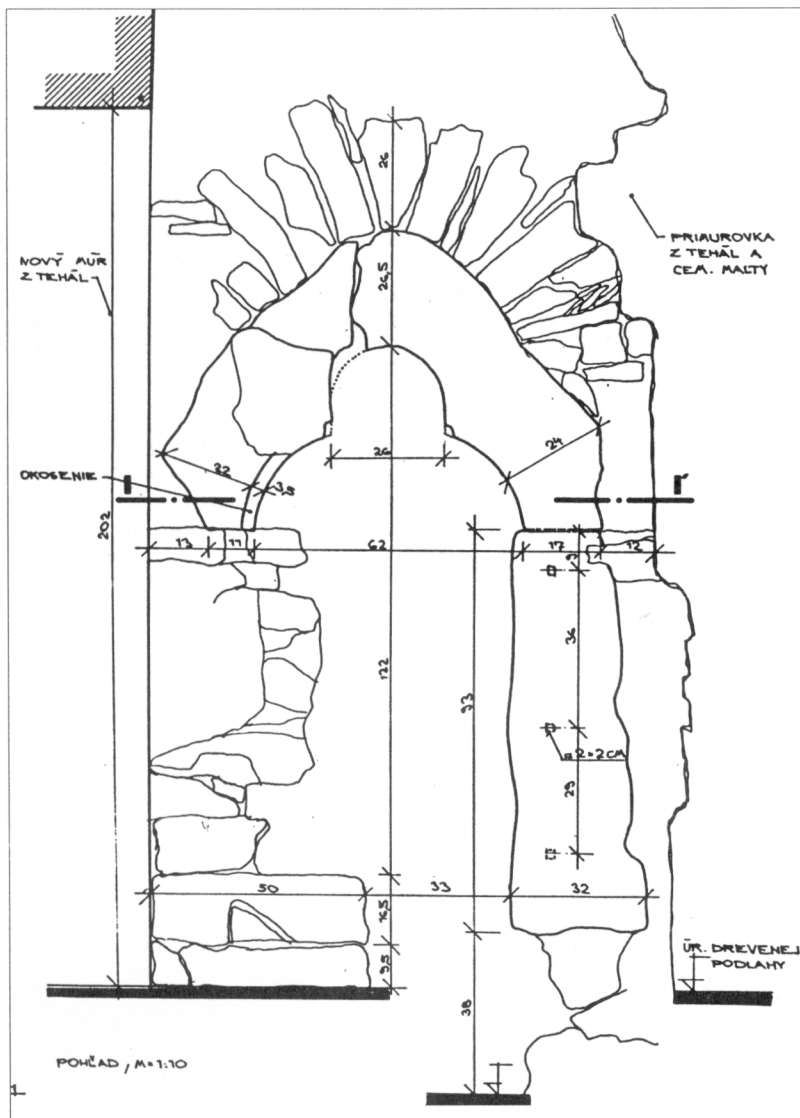
Vedľa sekundárne použitého kamenného rámu okenného otvoru, vytesaného z jedného kusa kameňa, ktorý druhotne osadili v deliacom múre suterénu, slohovo príznačnejšie je odkryté okno so široko roztvoreným trojlístovým záklenkom a okosenou hranou, zistené na dvorovej fasáde (odvrátenej od námestia). Toto okno tvarom pripomína portály zo spišských dedinských kostolov z neskorého 13. a začiatku 14. storočia a tiež sedilie kostola levočských minoritov, ktorý stavali tak isto na začiatku 14. storočia. Pre poškodené murivá sa nezistil vstup do objektu, podobne nemožno lokalizovať ani ďalšie, najmä okenné otvory.

Napriek viacerým nejasným detailom je zrejme, že torzo viacpodlažnej jednopriestorovej obytnej stavby z domu č. 25 na námestí v Levoči súvisí s konštituovanou osnovou stredovekého mesta – s gotickou parceláciou a plochou pravidelného námestia, uprostred ktorého už okolo polovice 13. storočia začali stavať farský kostol (Javorský 1991, 96). Súčasne koncom 13. storočia vznikalo opevnenie s novými komunikačnými ťahmi k námestiu a okolo mesta, ktoré v priestore pri Košickej bráne porušili staršiu zástavbu predmestského charakteru (Javorský 1991, 90 an.). Vo vnútornom – ohradenom – meste okrem zemnicových i polozemnicových príbytkov a domov s kamennou podmurovkou, ktoré sa datujú do 13. a na začiatok 14. storočia sa v rovnakom čase začali objavovať aj murované kamenné jednopriestorové domy, vždy odsadené od uličnej čiary, v plochách parcely. Boli zistené v rôznych situáciách na námestí, ale aj nižších okružných uliciach okolo námestia. Rozsah ich poznania i zachovania je dosť diferencovaný. Väčšinou je známa ich základná hmota so situovaním na parcele – ako napríklad v dome č. 26 na námestí (susediacim so spomínaným domom č. 25), ktorý bol od uličnej čiary odsadený o 12 m (Kresánek 1985b, 21; Súpis 1990, 84), podobne ako dom č. 31 (Súpis 1990, 56), a č. 53 zo západnej fronty (Súpis 1990, 198). Na južnej strane námestia v dome č. 37 bol okrem obvodových múrov jednopriestoru zistený aj kozub na kamenných konzolách (Haberlandová 1985, 24; Súpis 1990, 65). Jednopriestorové jadro z domu č. 11 na námestí bolo zaklenuté lomenou gotickou klenbou (Kresánek 1985a, 22; Súpis 1990, 48). Kamenný kútový kozub sa nachádza aj v iných jednopriestorových domoch – napríklad v dome č. 16 na Košickej ulici, kde sa k základnej dispozičnej forme viažu aj štrbinové okná s kamenným rámovaním na fasáde, otočenej k hradbám (Horáková 1985, 23; Súpis 1990, 47), alebo v dome č. 22 na Hviezdoslavovej ulici, odkiaľ okrem kozuba poznáme situovanie i tvar vstupu (polkruhový záklenok) do jednopriestoru z bočnej fasády (Kresánek 1985c, 22; Súpis 1990, 63). Dispozičný typ i škála jeho vybavenia základnými tvaroslovnými a funkčnými prvkami – kozubmi i kamennými rámovaniami vstupov a okien – boli zrejme príbuzné či sa dom nachádzal v priestore námestia alebo v ďalších polohách mesta.

V regióne Spiša levočským jednopriestorovým domom najbližšia je budova, ktorá bola publikovaná A. Fialom a A. Vallaškom ako tzv. mýtna stanica zo Spišského Podhradia

Obr. 2. Levoča, námestie č. 25, nálež jednopriestorového domu, suterén a prízemie.

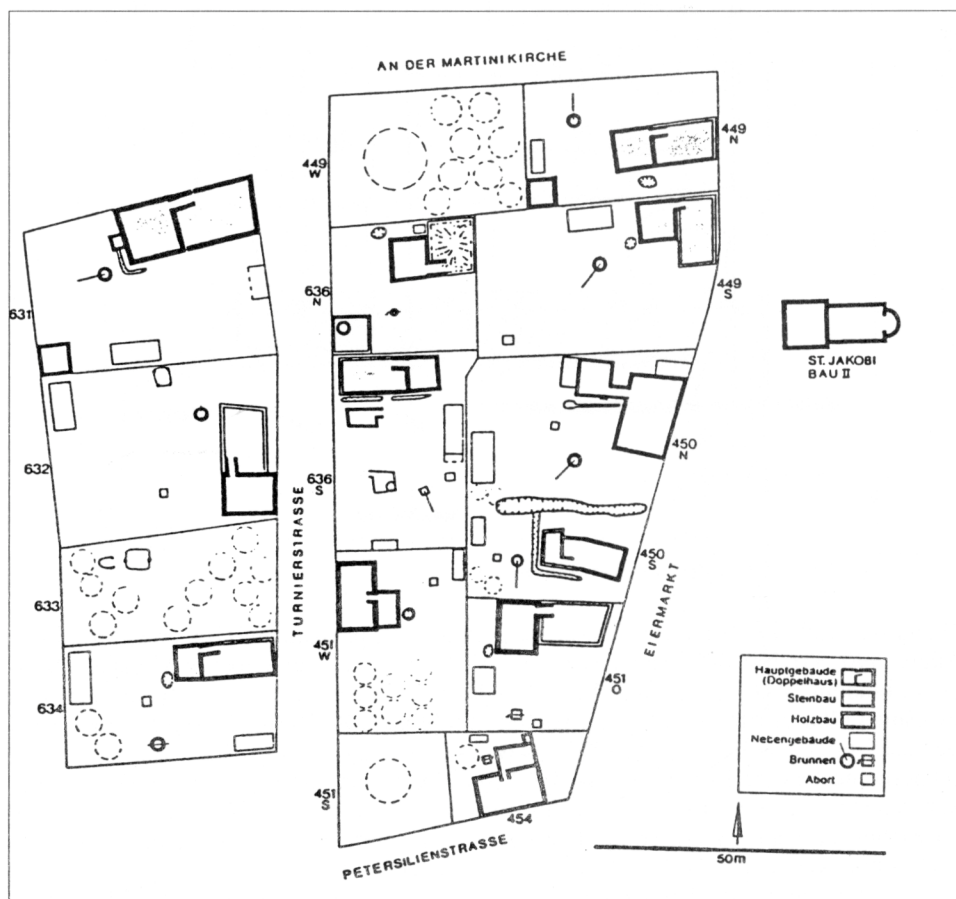

Obr. 3. Levoča, námestie č. 25, nálež okna s mníškou.

(Fiala–Vallašek, 1973) a bola tiež následne podrobnejšie preskúmaná (Haberlandová, 1979; Súpis 1990, 39). Nachádza sa na okraji mestského pôdorysu, pod úpäťm návršia so Spišským hradom. V rámci radovej ulicovej zástavby je jednopriestor umiestnený uprostred zvyčajnej hlčkovej stredovekej parcely, pred ním je postavený ešte jednoduchý murovaný dedinský prízemný dom. Práve vďaka málo exponovanej situácii zostal stredoveký dom pomerne ucelene zachovaný nielen ako dispozičná forma, ale poznáme z neho aj súbor kamenárskych detailov. Okrajová časť historického jadra Spišského Podhradia, kde sa stavba zachovala, neprešla tak komplikovanými premenami ako mestská štruktúra Levoče s námestím, kde sa menil urbanizmus i dispoziície domov. Jednopriestor zo Spišského Podhradia – tzv. mýtnu stanicu – nikdy nezačlenili do neskorších zložitejších pôdorysnych útvarov domov prejazdového či sieňového typu, ako sa to stalo Levoči, čím vlastne zanikli.

Jednopriestorový dom zo Spišského Podhradia – z ulice SNP č. 6 (374) je blokovou kamennou stavbou obdĺžnikového pôdorysu (9×7 m), delenou na tri podlažia jednoduchými trámovými stropmi. Ukazuje sa, že spodná úroveň stropu (medzi suterénom a prízemím) zostala nezmenená, až vyššia niveleta (medzi prízemím a poschodím) bola druhotne znížená približne o 1 meter. Autorka pamiatkového výskumu tu miesto trámového prestropenia predpokladá vnútornú úzku pavlačovú ochodzu, ktorú spolu s obrannou funkciou vrchného podlažia odvodzuje z analógií v architektúre hradov (Haberlandová 1979, 24). Predstava pavlače však nie je jednoznačne doložená a jej existencia uprostred malého priestoru (7×5,5 m) je aj celkom zbytočná. Aj A. Fiala (Fiala–Vallašek 1973, 41) spomínajú na poschodí ochodzu, ktorá sa mala viazať k strieňovým otvorom i možnú drevenú nadstavbu. V interiéri medzi prízemím a poschodím je drevené rebríkové schodisko, vedúce cez trámové prestropenie.

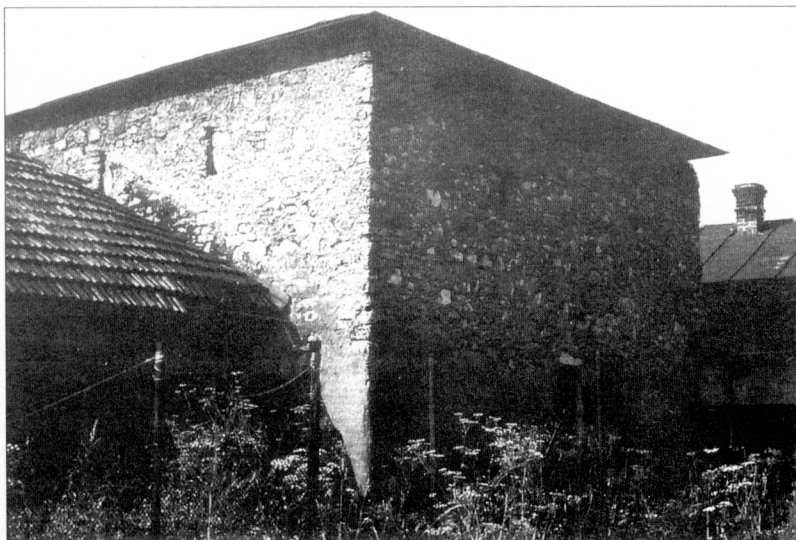
Mierne zahľbený suterén i prízemie mali prístup zvonku kamennými portálmi, vytvorenými vo „fasádovej“ – západnej stene, otočenej k ulici, ktorá neobsahovala už iné otvory. Pred portálom do suterénu je krátka rampa so schodiskom. Okenné otvory boli rozmiestnené na ďalších fasádach: nie je evidentné, že by niektorá z nich mala charakter dominujúceho priečelia. Na prízemí sú okenné otvory na severnej a južnej fasáde (po jednom okne), nie sú však osovo situované. Ich relatívne veľké rozmery poukazujú na obytnú funkciu

Obr. 4. Braunschweig – Staré mesto, štvrť sv. Jakuba, zástavba parcel (podľa Röttinga).

Obr. 5. Spišské Podhradie, situovanie domu č. 374 v súčasnej zástavbe (ulica SNP).

Obr. 6. Spišské Podhradie, dom č. 374, fasády.

priestoru. Na východnej strane je ešte na pravom (severnom) okraji fasády aj úzky štrbinový otvor. Okná vrchného podlažia majú tak isto štrbinové výzery (po dvoch na južnej a východnej strane, kým na severe je iba jediný štrbinový otvor). Časť otvorov je bez kamenného rámovania, ďalšie vrátane veľkých okien a vstupných portálov majú jednoduchú profiláciu s okosenou hranou. Autori, čo sa stavbe venovali, uvádzajú ešte existenciu kamenársky náročnejšieho detailu – združeného okna so stredným stĺpikom, ktoré malo byť pôvodne osadené v otvore na južnej fasáde (Fiala–Vallašek 1973, 41; Haberlandová 1979,

Obr. 7. Spišské Podhradie, dom č. 374, prízemie s kozubom.

Obr. 8. Spišské Podhradie, dom č. 630, prízemie s fragmentom kozuba.

26). Tento kamenný rám sa však na stavbe nenachádzal už ani koncom 1970-tych rokov, v čase pamiatkového výskumu. Nálezová správa výskumu (Haberlandová 1979, 26) predpokladá, že okno vybrali a preniesli do depotitu na Spišský hrad, jeho dnešné uloženie nie je známe. Toto okno slúžilo ako jeden z argumentov zaradenia stavby do 14. storočia a na základe jeho všeobecnej formy sa hľadali spojitosti architektúry k vežovým domom v Podunajsku (Haberlandová 1979, 23 an.). Stavebný typ jednopriestorového domu ale H. Haberlandová odvodila z architektúry hradov – považovala ho za zdrobenú formu hradných obytných veží. Blízkymi analógiami sa jej okrem vežových domov z Regensburgu javili české hrady 12. storočia (napr. Landštejn, Pímda). Priamym impulzom pre výrazne obranný charakter stavieb tohto druhu, prezentovaný strieľňovými otvorami, mali byť skúsenosti z tatárskeho pustošenia na Spiši. Pre konkrétny príklad – dom č. 6 (374) zo Spišského Podhradia hľadala táto autorka slohové a dejinné väzby k Spišskému hradu, kde v 14. storočí vzniklo nové predhradie (Haberlandová 1979, 22 an.). D. Menclová však úpravy na Spišskom hrade z tohto obdobia, ktoré mali iba úžitkovo-obranný charakter, videla v istom kontraste so súbežnými náročnými stavbami v početných mestách Spiša, kde sa sústredila stavebná aktivita v regióne (Menclová 1957, 64 an.), reprezentovaná výstavbou veľkých farských kostolov i mestských opevnení. Aj podľa novších výskumov Spišského hradu zasa z 14. storočia sa týkali skôr opevnení (vytvorenie predhradia – stredného nádvorja) a nie základných stavieb, kde by sa mohli prejavovať slohovo vplyvnejšie riešenia (porov. Fiala–Vallašek–Lukáč, 1988, 49, 55).

Aj A. Fiala s A. Vallaškom pre tzv. mýtnu stanicu zo Spišského Podhradia hľadali vzory vo fortifikačných stavbách. Porovnali ju s hradnými vežami alebo vežovými architektúrami, stavanými pri dôležitých cestách a prechodoch cez rieky – bratislavskou Vodnou vežou, Budatínom, Strečnom i ďalšími (Komárno, Šintava). Jednou z indícií pre stotožnenie zachovanej jednopriestorovej stavby s mýtnou stanicou bola jej poloha mimo centra mesta a tiež blízkosť mosta, ktorý spomína staršia literatúra v súvisi s nelokalizovaným komplexom mýtnice (Fiala–Vallašek 1973, 41, s odvolaním na Venckovu prácu Z dejín okolia Spišského hradu, 1941). Zmienka o mýtnici pochádza z roku 1541; spomínaní autori jej architektúru (podľa keramiky z nálezu v suteréne) dávali do obdobia okolo polovice 15. storočia. Okrem fortifikačného charakteru stavby predpokladali, že mala vlastné opevnenie a v rámci neho i ďalšie, neznáme hospodárske budovy. Podľa zmienky z roku 1541 sa v nej nachádzal i výčap. E. Križanová pri rozbere mestského urbanizmu Spišského Podhradia spomenula dve veže s kľúčovými a obdĺžnikovými strieľňami, lokalizovala ich do juhozápadnej a juhovýchodnej časti mesta, jednu (západnú) identifikovala zabudovanú v budove kaštieľa (Križanová 1969, 332). Pripísala im obranný význam (v súvisi s obranou mesta).

Spišské Podhradie nemá podnes známu historickú topografiu. Hypotetickú lokalizáciu mýtnice do konkrétnej stavby bude ešte potrebné preveriť. Nemožno síce celkom vylúčiť, že budova mohla nejaký čas plniť takúto funkciu (snáď práve v 16. storočí), nevznikla však pre tento účel. Naznačujú to ďalšie stavby zhodného druhu z ulíc okraja jadra Spišského Podhradia (nie veľmi vzdialené aj od domu č. 6/374), kde aspoň v hmote je evidentné kamenné jednopriestorové jadro, doplnené na ploche parcely o rôzne mladšie stavebné súčasti. Zistenie ich presnejšieho počtu a rozsahu zachovania si vyžiada ďalšie výskumy.

Nielen jednopriestorový základ, ale aj stredoveké kamenné články, blízke i tzv. mýtnej stanici, má napríklad dom č. 630: zachovali sa tu okosené kamenné rámy pravouhlých okien (s pôvodnými kovovými plátovanými okenicami), polkruhový portál do pivnice, lomien vstupný portálik i kamenné, silne poškodené konzoly, patriace pôvodne ku konštrukcii kútového kozuba. V prednej časti parcely je novší dom s prejazdom – pôvodný jednopriestor bol začlenený do jeho dvorového krídla.

V období, keď sa na Spiši začali objavovať solitérne doklady jednopriestorových domov, najmä pre ich blokovú vežovitú formu s čiastočne pre úzku škálu stavebných článkov štrbinového – strieľňovitého – typu, ich priama genéza sa kládla do priameho vzťahu s hradným, obytno-fortifikačným staviteľstvom. Taktiež ich funkcia sa čiastočne spájala

Obr. 9. Spišské Podhradie, dom č. 630, dvorové krídlo so zabudovaným jednopriestorom.

s obranou, alebo ako v prípade domu č. 374 zo Spišského Podhradia sa uvažovalo o špeciálnom využití ako mýtnice. Menej sa akcentovala zásadná a nesporne primárna obytná funkcia týchto stavieb, ktorá je doložiteľná najmä kútovým kozubom na ich hlavnom – obytnom podlaží. Toto podlažie malo často väčšiu výšku ako mierne zahĺbený suterén i vrchný priestor. Obytné podlažie bolo zdôraznené aj rozmernejšími a architektonicky náročnejšími okennými otvormi. V interiéroch obytných podlaží sa často dochovali rôzne tvary odkladacích ník, vytvorených primárne v murivách, spĺňajúcich funkciu nábytkového zariadenia. Rovnako bez evidencie zostávala aj skladovacia funkcia týchto domov. Snáď s ňou možno spájať ich vrchné podlažie s využitím vo funkcii sýpky. Na Spiši nízke sýpkové podlažia tradovali v meštianskej architektúre až do novoveku v podobe tzv. výšok a objavujú sa ako skladovacie podkrovie (podlažie) v sieňových i prejazdových kupeckých i remeselníckych domoch. Vzhľadom na rozmiestnenie štrbinových otvorov na výškových podlažiach nemožno však vylúčiť ani obranný charakter. Kamenný viacpodlažný jednopriestorový dom býval zaistený aj na prízemí: v špalete portálového vstupu domu č. 374 v Spišskom Podhradí sa zachovali otvory pre drevenú záporu (spolu so stredovekými kovovými plátovanými dverami).

Murované viacpodlažné jednopriestory Spiša sú v prvom rade obytnými stavbami (hoci s viacerými – kumulovanými – funkciami) a preto je optimálnejšie ich zdroje hľadať vo sfére obytnej – meštianskej – architektúry a nie vo sfére fortifikácií. Podobne aj ich slohový charakter odzrkadľuje stavebné aktivity miest a mešťanov. Aj v rámci mestskej obytnej architektúry patria k všeobecne rozšírenejším formám a tak sporné je v nich vidieť odvodeniny honosných patricijských stavieb, akými boli vežové domy v Podunajsku, reprezentované regensburskými i bratislavskými vežami (či domami s vežou). Tieto typy neprevažovali

Obr. 10. Holumnica, č. 46, dom s poschodovou sýpkou (podľa Vařeku).

v počiatkoch stredovekej zástavby uvedených miest, ale zastupujú iba výnimočnejšie riešenia, súvisiace aj s úzkou sociálnou vrstvou, najmä kupcami a ich reprezentačnými nárokmi. Vedľa nich súčasne existovali aj iné, skromnejšie stavebné typy. V počiatkoch murovanej meštianskej architektúry na Spiši nemáme doložené (a ťažko i predpokladať) tak náročné realizácie ako boli mnohopodlažné vežové paláce. Aj na Spiši pri konštituovaní mestských jadier existovalo diferencovanie zástavby, ako na to poukazujú zistenia z Levoče, zahŕňajúce jednak provizórne stavby z netrvácnych materiálov (súsiace s domácim prostredím a skorším urbanizmom) a tiež prvé murované architektúry viacerých typov (Javorský 1991, 93 an.).

Najbližšou analógiou pre spišské kamenné jednopriestorové domy sú príbuzné stavby zo Saska, ktoré doteraz boli najkomplexnejšie preskúmané a publikované z východosaského Braunschweigu, vrátane ich lokálnej genézy i premien vo vzťahu k mestotvornému procesu (Rötting 1996, s ďalšou literatúrou). Hoci pre Spiš nemusia byť nezaujímavé ani včasné fázy tamojšieho vývinu, približne okolo roku 1200 sa v Braunschweigu objavuje premena staršieho murovaného jednopriestoru viacpodlažného sýpkového typu na vykurovaný objekt – reprezentatívnejšiu obytnú sýpku (caminata, Wohnspeicher), zvyčajne trojpodlažnú (Rötting 1996, 53). Práve tento typ – jednopriestor s kozubom – prevažuje aj v spišských príkladoch. Nielen obytné vykurované jednopriestory, ale aj skoršie vývinové podoby tejto štruktúry bývali umiestnené vzadu, prípadne v strede parcely a pred ňou až po uličnú čiaru sa nachádzala drevená stavba a spoločne vytvárali dvojité dom (Doppelhaus). Predný dom, zvyčajne obdĺžnikový útvar (sieň) mohol mať rozličnú orientáciu voči ulici, či už šírkovú alebo hĺbkovú (Rötting 1996, 46 an.). Predný dom nemal pivnicu. Najstaršie doklady tejto zdvojenej domovej formy sa v Braunschweigu objavili okolo roku 1100. Aj na Spiši pred murovanými jednopriestormi smerom k ulici či námestiu stáli pravdepodobne drevené stavby. Nemáme ich nateraz priamo doložené nálezmi konštrukcií ani dispozičnými typmi zo stredoveku, ale novodobé, už murované príklady zo Spišského Podhradia naznačujú ich existenciu. Takto je možné, že šírkový dom s prejazdom z parcely č. 374 v Podhradí replikuje staršiu situáciu s dreveným domom.

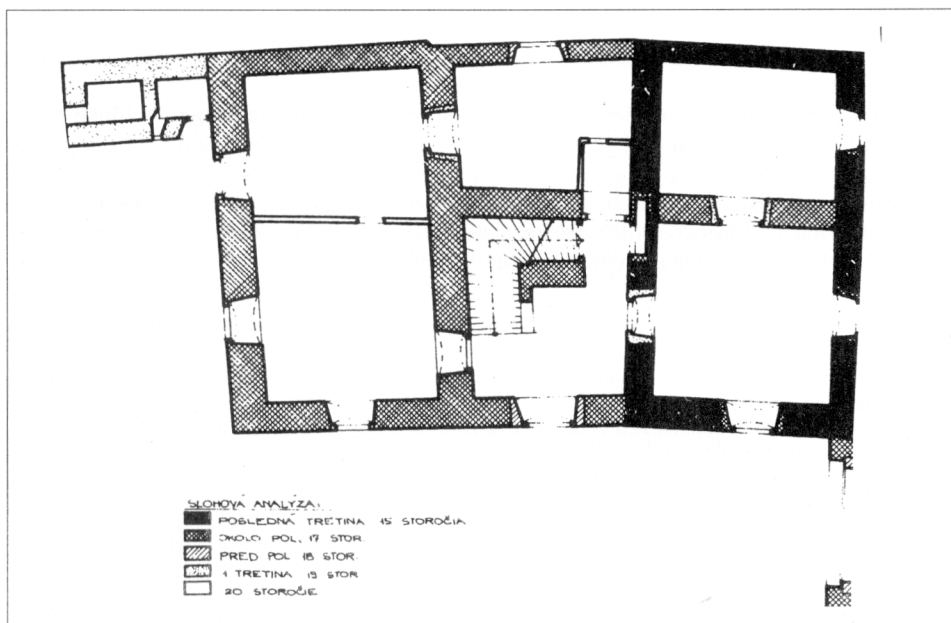
V ľudovej architektúre Spiša spojenie murovanej sýpky a dreveného (zrubového) domu pretrvalo až do 20. storočia. Práve v tejto oblasti možno sledovať rozličné podoby previazania oboch jednotiek – od samostatných sýpok vo dvore až po pričlenenie sýpky k prejazdu, s ktorým často splýva i konštrukčne, pričom sýpka môže „stratiť“ svoje poschodie a mení sa na komoru či druhú izbu (k problému i s príkladmi bližšie: Vařeka 1974, 62 an.). Existencia drevených „predstavieb“ by vysvetľovala aj absenciu okenných otvorov na dotykovej fasáde jednopriestorov i akcentovanie iných priečelí oknami a rovnako aj formu zdanlivo (z dnešného stavu) nekrýteho vstupu do murovaných zadných „sýpok“ spolu so vstupom do suterénu. Z Braunschweigu známe rampové krčky prístupu do suterénu (šije) na Spiši nemáme, nálezy svedčia až o ich schodiskovej úprave, ktorú neužívali iba pri murovaných jednopriestoroch, ale aj v polozemniciach (napr. polozemnica – objekt 23/79 z polohy Stará Levoča, porov.: Čaplovič–Javorský 1990, 92).

Dvojitý dom a jeho výviné variácie sa počas 12. a 13. storočia rozšíril vo viacerých mestách Saska, jeho vplyv smeroval i na sever (Rötting 1996, 52–53). Je pravdepodobné, že v súvisе s dosídľovaním Spiša s prevahou saského elementu a zároveň s konštituovaním mestských jadier sa príbuzné stavebné štruktúry objavili aj v tomto regióne. Do akej miery ale časť tunajšej mestskej zástavby mohla nasledovať saské vzory je otvorené. Napríklad je známe, že v Sasku sa sformulovali aj určité regulujúce predpisy na obytné stavby, viazané na saské právo. Zachovalo sa viacero rukopisných pamiatok z 13. a 14. storočia, i názorne ilustrujúcich dobovú stavebnú prax, ktoré zaznamenávajú nariadenia pre budovanie stavieb z rôznych saských miest. Napriek lokálnym odlišnostiam všeobecne určovali (okrem iného) celkovú výšku stavieb, ktorá nemala prevýšiť tri podlažia, z čoho spodné mohlo byť čiastočne pod zemou, so vstupom do domu (resp. s prahom) vo výške kolien (merané od terénu). Vysvetľuje to jednak malú hĺbku suterénov a súčasne zvýšenú nivoletu prízemí.

Ako dôsledne sa tieto regulatívy dodržiavali je aj v samotnom Sasku predmetom prebiehajúcich výskumov (Rötting 1996, 46 an.). Zdá sa, že na stredovekom Spiši, kde sa vychádzalo zo saského práva, práve v dispozíciách jednopriestorových domov možno pozorovať určitú zhodu so saskými stavebnými zvyklosťami: naznačuje to vrstvenie podlaží a ich výška. Upresnenie a konkretizovanie právnych väzieb i dobovej stavebnej praxe je však vecou budúceho skúmania.

Dvojitý dom v Braunschweigu sa považuje za obydlie sociálne vrchnej vrstvy utvárajúceho sa mesta. Jeho rôzne vývinové podoby sa vyskytujú vo všetkých sídelných útvaroch, v postupne vznikajúcich štvrtiach i v právne a urbanisticky zjednotenom meste v 13. storočí (Rötting 1996, 40 an., 53). Uplatnenie murovaných súčastí zástavby na parcelách zohľadňuje procesy, prebiehajúce aj inde v strednej Európe, ktoré možno charakterizovať ako horizont presadzovania kamennej architektúry (Verstienungshorizont). Takto priliehavo ho nazýva P. Donat vo vzťahu k južnému a strednému Nemecku, kde je doložitelný v priebehu 13. storočia (Donat 1996, 28). Jeho dôsledkom bolo využitie kamenárskych stavebných článkov, teda tendencie zvytvárnenia profánnej mestskej architektúry.

Známe príklady kamenných jednopriestorových architektúr zo Spiša nesporne zastupujú pokročilé vývinové stupne procesu presadzovania kamennej architektúry – majú profilované rámovania okien i vstupov. Ich tvary sú ale slohovo dosť indiferentné a všeobecné, ťažko istejšie zaraditeľné. Pokusy o ich datovanie nie sú ani jednoznačné, ani presvedčivé. Takto J. Muk kládie nálezy okien a portálov tohto druhu (spolu so vznikom murovaných jednopriestorov) v Spišskej Belej (domy č. 86, 90) do obdobia 16. storočia, niekde po pozíari mesta v roku 1518. Pripúšťa však možnosť skoršieho vzniku podobných domov aj v 15. storočí (Muk 1982, 476). Datovanie článkov na základe vybratých historických okolností je len východiskom z núdze, nezohľadňuje iné, širšie regionálne kontexty. Je len málo pravdepodobné, že azda najstaršia murovaná zástavba v Spišskej Belej by vznikala až tak neskoro a ešte v 16. storočí by sa vracala k starým pôdorysným formám, vrátane stredovekých detailov. Spišské obce práve v 13. a 14. storočí mali dosť príbuzný urbanistický vývin a tak isto i architektúra, ktorá sa v nich uplatňovala, najmä na sakrálnych stavbách, mala

Obr. 11. Spišská Kapitula, pôdorys kanonického domu č. 5 s gotickým jadrom.

pomerne homogénny charakter. Určovali ju po sebe nasledujúce slohové vrstvy: v 13. storočí vrstva vychádzajúca z prepoštského kostola na Spišskej Kapitule a cisterciánskeho opátstva v Spišskom Štiavniku, od začiatku 14. storočia slohová vrstva dielne stavajúcej minoritský a farský kostol v Levoči. Na ňu potom nadviazali kamenárski majstri, vytvárajúci počas 14. storočia klenby dvojloďí v starších kostoloch.

Z fasádových článkov, doteraz známych z jednopriestorových stavieb iba mníškové okno z domu č. 25 na námestí v Levoči je štýlovo náročnejšie ako zvyčajné pravouhlé s okosenými hranami a možno ho tvarovo odvodiť z morfológie levočskej dielne začiatku 14. storočia. O čosi komplikovanejšie ako prvky z priečelí domov sa javia detaily niektorých kozubov, na ktorých sa v interiéri jednopriestorov uplatnila kamenárska práca. Samotná konštrukcia a tvar kozuba s kuželovitým sopúchom sú známe už z románskych profánnych budov. Variabilné sú však kútové konzoly, zložené z kombinácií základných geometrických tvarov – najmä pravouhlých dosiek a štvrtkruhových profilov s okosenými hranami. Na kozube z levočského domu č. 16 na Košickej ulici sú do stupňovitých pätiiek vkladané ešte guľovité formy. Aj v tvaroslovnom repertoári spišských dvojloďí, ktoré vznikali v 14. a na začiatku 15. storočia sa uplatňovali podobné princípy skladby rôznych kubických foriem. Na kamennom nosnom prstenci kozuba z domu č. 374 v Spišskom Podhradí, ktorý vychádza z princípov masívneho klinového rebra je v strede aj reliéfny terčový motív rozety, blízky klenbovým svorníkom. Rozetové prvky sa tak isto vyskytujú v stavebnej plastike spišských dvojloďí. Poznáme ich z klenby sakristie kostola vo Vrbove, datovanej okolo polovice 14. storočia (Žáry 1986, 250, obr. 70), či prípor v Žehre, z doby okolo roku 1380 (Žáry 1986, 258, obr. 105). Tieto prvky orientačne datujú aj kozub i dom č. 374 zo Spišského Podhradia do 14. storočia.

V gotickej sakrálnej architektúre Spiša, najmä v priestorových a dispozičných riešeniach kostolov, sa predpokladajú vzťahy k Sasku (Mencl 1965, 36 an.). Ich tvaroslovie však čerpalo z iných, najmä rakúskych zdrojov. Analogická situácia snáď charakterizuje aj počiatky meštianskej architektúry tohto regiónu: dispozičné jednopriestorových murovaných

domov (zapojených do štruktúry dvojitého domu) poukazujú na východiská v saskom prostredí, ale detaily stavieb sa zrejme spájajú s miestnymi kamenármi, ktorí určovali ich výrazovú stránku.

Spišský murovaný jednopriestorový dom nemusel byť vždy umiestnený v hĺbke parcely, zo stredoveku sú známe aj jeho iné pohody na pozemku. Poukázal na to napríklad výskum domu č. 5 (578) zo Spišskej Kapituly s viacerými gotickými detailami i náročnou maľovanou kvádkovou výzdobou, ktorý bol umiestnený v uličnej fronte (Oriško 1984, 24). Táto forma má čiastočne odlišnú genézu, poukazujúcu na sliezsko-poľské vzťahy regiónu, ktorej podrobnejšia analýza si vyžaduje samostatnú štúdiu.

Literatúra

- ČAPLOVIČ, D.–JAVORSKÝ, F., 1990: Najnovšie poznatky o vývoji stredovekého dedinského domu na Spiši. In: *Nové obzory* 31, Košice, 69–122.
- DONAT, P., 1996: Zum ständischen Hausbau des Hochmittelalters in Mittel und Süddeutschland. In: *Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmittleuropa. Památky archeologické – Supplementum* 6, ed. Brachmann, H. J.–Klápště, J., Praha, 28–39.
- JAVORSKÝ, F., 1991: Stredoveká Levoča pred príchodom Majstra Pavla. In: *Majster Pavol z Levoče. Život, dielo, doba (zborník referátov zo seminára)*. Zost. Novotná, M., Košice–Levoča, 81–99.
- FIALA, A.–VALLAŠEK, A., 1973: Neznáma budova mýtnej stanice v Spišskom Podhradí. *Vlastivedný časopis XXII*, č. 1, 40–41.
- FIALA, A.–VALLAŠEK, A.–LUKÁČ, G., 1988: Spišský hrad. Martin.
- HABERLANDOVÁ, H., 1979: Ul. SNP 6, Spišské Podhradie. Nálezová správa pamiatkového výskumu, archív Pamiatkového úradu, Bratislava, inv. č. T 55363/a.
- HABERLANDOVÁ, H., 1985: Levoča, Mierové námestie č. 37, meštiansky dom. *Pamiatky a príroda* 15, 1985, č. 3, 24.
- HORÁKOVÁ, V., 1985: Levoča, Košická ulica č. 16, meštiansky dom. *Pamiatky a príroda* 15, 1985, č. 5, 23.
- KRESÁNEK, P., 1985a: Levoča, Mierové námestie č. 11, meštiansky dom. *Pamiatky a príroda* 15, 1985, č. 1, 22.
- KRESÁNEK, P., 1985b: Levoča, Mierové námestie č. 26, meštiansky dom. *Pamiatky a príroda* 15, 1985, č. 2, 21.
- KRESÁNEK, P., 1985c: Levoča, Hiezdoslavova č. 22, meštiansky dom. *Pamiatky a príroda* 15, 1985, č. 5, 22.
- KRIŽANOVÁ, E., 1969: Vývoj sídelných celkov v Spišskom Podhradí. In: *Monumentorum tutela* 4, Bratislava, 319–347.
- MENCL, V., 1965: Vzťahy východného Slovenska ku gotike sliezsko-poľskej vetvy. In: *Zo starších výtvarných dejín Slovenska*, Bratislava, 25–51.
- MENCLOVÁ, D., 1957: Spišský hrad. Bratislava.
- MUK, J., 1982: Príspevek ke genezi východoslovenských miest a mestských domů ve středověku. *Archaeologia historica* 7, 473–482.
- ORIŠKO, Š., 1978: Mierové námestie č. 25, Levoča. Nálezová správa pamiatkového výskumu, archív Pamiatkového úradu, Bratislava, inv. č. T 1812.
- ORIŠKO, Š., 1984: Spišská Kapitula, kanonický dom č. 5 (578). *Pamiatky a príroda* 13, 1984, č. 3, 24.
- ORIŠKO, Š., 1985: Levoča, Mierové námestie č. 25, meštiansky dom. *Pamiatky a príroda* 15, 1985, č. 2, 22.
- PUŠKÁROVÁ, B.–PUŠKÁR, I., 1977: Spišská Sobota. Pamiatková rezervácia. Bratislava.
- RÖTTING, H., 1996: Das ostsähsische Doppelhaus des hohen Mittelalters im archäologisch-rechtshistorischen Befund von Braunschweig. In: *Hausbau und Raumstruktur früher Städte in Ostmittleuropa. Památky archeologické – Supplementum* 6, ed. Brachmann, H. J.–Klápště, J., Praha, 40–54.
- SÚPIS, 1990: Súpis pamiatkových výskumov vykonaných v Projektovom ústave kultúry Bratislava v rokoch 1975–1989. Bratislava.
- VAŘEKA, J., 1974: Kulturní vztahy v lidovém stavitelství slovenských Karpat se zřetelém k bývalé německé diaspoře. In: *Ľudové staviteľstvo v karpatskej oblasti*. Zost. Mjartan, J., Bratislava, 57–75.
- URBANOVA, N., 2003: Základy stredovekých miest – urbanistická štruktúra. In: *Dejiny slovenského výtvarného umenia. Gotika*. Katalóg výstavy, zost. Buran, D., Slovenská národná galéria, Bratislava, 71–85.
- ŽÁRY, J., 1986: Dvojloďové kostoly na Spiši. Bratislava.

Zusammenfassung

Zu den Anfängen des mittelalterlichen Bürgerhauses auf dem Gebiet von Spiš (Zips)

Von mehreren Städten in Zips sind Funde des einräumigen gemauerten Hauses aus der Zeit des Mittelalters bekannt. Dieser Beitrag versucht um eine Zusammenfassung dieser Bauten. Dieser Haustyp war gewöhnlich in der Tiefe der Hausparzelle situiert. Aufgrund der Funde in Levoča und Spišské Podhradie war das Haus überwiegend dreistöckig. Das Erdgeschoß des Hauses wurde eingetieft, das erhöhte Erdgeschoß hatte die Wohnfunktion, was die Steinfeuerherde beweisen. Das obere Stockwerk hatte enge schießschartige Öffnungen; daraus kann man schließen, daß diese Häuser zur Verteidigung gedient haben. Die nächste Analogie dieser Häuser findet man in den Doppelhäusern in Braunschweig (BRD, Sachsen). Auch dort befinden sich die gemauerten Hauskerne in der Tiefe der Parzelle und auf der Fläche zur Gasse steht ein Holzhaus. Es ist sehr wahrscheinlich, daß diese Bautypen in Zips die Kolonisten von Sachsen mitgebracht haben. Die Baubestandteile (Fenster, Portale, Steinfeuerherde) zeigen, daß die städtischen Steinmetzer an diesen Bauten teilgenommen haben.

Abbildungen:

1. Levoča. Situation des Stadtkerns mit der Bezeichnung der einräumigen Häuser.
2. Levoča, Stadtplatz Nr. 25. Das einräumige Haus, Souterain und Erdgeschoß.
3. Levoča, Stadtplatz Nr. 25. Entdeckung des Fensters mit Dreipaß.
4. Braunschweig – Altstadt. St. Jakob-Viertel. Bebauung der Parzellen. Nach Rötting.
5. Spišské Podhradie. Haus Nr. 374 in der jetzigen Bebauung (Gasse SNP).
6. Spišské Podhradie, Haus Nr. 374, Fasad.
7. Spišské Podhradie, Haus Nr. 374. Erdgeschoß mit dem Steinfeuerherd.
8. Spišské Podhradie, Haus Nr. 630. Erdgeschoß mit einem Fragment des Steinfeuerherdes.
9. Spišské Podhradie, Haus Nr. 630. Hofflügel mit einem Raum.
10. Holumnica, Nr. 46. Haus mit stockigem Speicher. Nach J. Vařeka.
11. Spišská Kapitula. (Zipser Kapitel). Grundriß des Kapitelhauses Nr. 5 mit einem gotischen Kern.

